

Revan'dan Erivan'a Bir Şehrin Kimliği

Erol Kürkçüoğlu*

Özet

XIX. asrın başlarında Rusya tarafından suni olarak kurulan, Ermenistan'ın arazisinde asırlar boyu Türk insanı, bu coğrafyada yaşamış, Türk kültürü ve medeniyetinin bölgede yerleşmesine hizmet etmiştir. Ermenistan arazisinde, Türk menşeli coğrafi isimler; dağ, dere, ova, şehir, köy, akarsu ve göl adları ile bölgenin etnik yapısının Türk menşeli olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır. Revan şehri XIX. yüzyılın başında tarihi, sanatı, kültürü, medeniyeti ve demografik yapısıyla bir Türk şehridir. Revan'daki Şehir Mescidi, Köprü Kulağı Mescidi, Tepebaşı Mescidi, Kale Mescidi, Serdar Kalesi ve Kervansaray gibi muhteşem eserleri kim inşa etmiştir? Krasni bölgesindeki Karakoyunlu, Ararat yöresindeki Afşar, Ecmiyadzin bölgesindeki Türktenli, Artaşat yöresindeki yine Karakoyunlu v.s... köylere verilmiş soyadları hangi millete mahsustur? Elbette bu soruların mubatabı Oğuz Türkleri'dir. Revan XIX. yüzyılın başına kadar bir Türk-İslam beldesi olma misyonunu sürdüren Revan toprağının altı da, üstü de Türk Milleti'ne aittir.

XIX. asrın başlarında Rusya tarafından suni olarak kurulan, Ermenistan'ın arazisinde asırlar boyu Türk insanı, bu coğrafyada yaşamış, Türk kültürü ve medeniyetinin bölge-

de yerleşmesine hizmet etmiştir. Ermenistan arazisinde, Türk menşeli coğrafi isimler; dağ, dere, ova, şehir, köy, akarsu ve göl adları ile bölgenin etnik yapısının Türk menşeli olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır. Bugün Ermenistan'ın başkenti Revan olmak üzere, bütün bölgede Türk hâkimiyeti dönemine ait (XI-XIX yüzyıllar) yüzlerce mimari eserin varlığı Kafkasya'nın Türk coğrafyasına ait olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır. Revan şehri XIX. yüzyılın başında tarihi, sanatı, kültürü, medeniyeti ve demografik yapısıyla bir Türk şehri idi. Anadolu'nun, Kafkaslardaki coğrafi sınırını göstermesi açısından Osmanlı vesikalarında dikkati çeken bir husus Revan ve Ecmiyadzin'in Anadolu coğrafyasında kabul edilmesidir.¹

Tarihte, Ermeniler kendilerine "Hay" vatanlarına da "Hayistan" adını vermişlerdir. Hay ve Hayistan ancak Ermeni milletinin dilinde ve yazısında mevcuttur. Bu Arap, Batı ve Türk dillerinde "Ermeniyye, Armenia, Armiyani, Ermenistan" adları verilmiştir. Şüphesiz bu isimler Ermeni Milleti'nin adı olmayıp, bu coğrafi bölgeye verilen addır.²

Bizans çağında "Anadolu'nun Doğu Kilidi" sayılan ve göçlerle, istilalar yolu üzerinde bir kapı olan Ermenistan'ın fethi ile bu bölge, Türk hâkimiyeti altına alınmakla kalmamış, gelecekte Anadolu'ya yapılacak akınlara da yol açmıştır. Nihayet böylesine sistemli, planlı ve programlı olarak başlatılan, fakat aralıksız yıllarca devam eden akınlara tek gayesi Ermenistan'ı Bizans'tan koparmak ve onu Türk Vatanı haline getirerek, asıl hedef olan Anadolu ve Bizans topraklarının fethinde üs olarak kullanılmaktı.

Bilindiği üzere Selçuklu Türkleri Malazgirt Savaşı öncesi, Anadolu'ya yönelik

(* Prof. Dr. Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

(1) Ali Arslan, Kutsal Ermeni Papalığı, İstanbul, 2005, s.27.

(2) Yâkût, Mu'cemu'l-Buldân, I, Beyrut, 1399/1979, s.159-160; S. N.Glinka, Opisanie Preseleniya Armiyan Azerbaydjanskih v Predeli Rossii, Baku, 1990, s.3; Charles Burney-David Marshall Lang, The Peoples of the Hills, New York, 1971, s.179; B.E. Budakov-G.E. Geybulayev, Ermenistan'da Azerbaycan Menşeli Toponimlerin İzahlı Lügati, Bakü, 1988, s.21; M. Fahrettin Kirzioğlu, Dede-Korkut Oğuznameleri, I, İstanbul, 1952, s.17.

Türk akınlarını, Ermenistan üzerinden düzenlenmişlerdir. 1028 yılında Arslan Yabgu'ya bağlı Türkmenler, Ermenistan üzerinden Anadolu'ya girmişler ve Bizans topraklarına yönelik akınlar yapmışlardır. 1042 yılında da Ermenistan'a giren on beş bin kişilik Selçuklu ordusu Vaspuragan havalisine (Van Bölgesi) kadar ilerlemişlerdir.³

1064 tarihinde Selçuklu Sultanı Alp Arslan Anı ve çevresini fethederek bu toprakları Selçuklu hâkimiyeti altına almıştır. Anı ve çevresini 1045 yılında Bizans Orduları işgal etmişti. 1064 yılına kadar Anı ve Kars bölgesinde kesinlikle bir Selçuklu-Ermeni çatışması vuku bulmamıştır. 1045 yılında Bizanslılar Bagratuni Krallığı'nın varlığına son vererek Anı ve Kars bölgelerindeki Ermenileri tehcire (göçe) tabi tutmuşlardır. Ermeni tarihçi Asoghik'in ifade ettiği üzere Ermeniler, Selçukluları kurtarıcı olarak karşılamışlardır.⁴ Bu tarihlerde Selçuklular bir Ermeni Devleti ya da Prensiğinin topraklarını istila ve işgal etmemişlerdir.⁵

1071'den sonra Ermenilerin yaşadıkları yerler, önce Selçukluların sonra sırasıyla İlhanlıların⁶, Karakoyunlu ve Akkoyunluların⁷ ve kısmen de Safevilerin yönetiminde kaldı.⁸

Fatih'in Doğu Anadolu hâkimiyeti için Uzun Hasan ile yaptığı savaş bir ölçüde Osmanlıların bugünkü İran coğrafyasını doğrudan ilgilendiren, doğuya yönelişlerinin ilk adımını oluşturdu.⁹

Revan, Timur zamanında bir köy olarak kuruldu. XVI. yüzyılda Şah İsmail zamanında bir şehir hüviyeti kazandıktan sonra, şimdiki ismi olan Revan ismi şehrin adı olarak kullanılmaya başlandı.¹⁰

Revan, Safevi hükümdarı Şah İsmail'in de önem verdiği şehirlerden biridir. Şah İsmail kumandanı Revangulu Han'ı Revan'ın hâkimi olarak tayin ettikten sonra şehrin imar edilmesi için de gerekli emirleri vermiştir. Revan Kalesi Şah İsmail'in emri ile (1509-1510) yedi yıllık bir inşaat süresince Revangulu Han tarafından inşa edilmiştir.¹¹

Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran seferinden sonra, Revan surları önünde konakladığından bahsedilmesi ile bu şehrin adı ilk kez Osmanlı tarihlerinde yer almıştır.¹² Tebriz'den kışlamak üzere, Aras soluna geçip Karabağ'a giren Yavuz Sultan Selim ile ordusunun Aras'ı geçtikten sonra Bayburt'a varınca uğradıkları konakları ve olup bitenleri en doğru olarak günü gününe resmi "*Çaldıran Ruznâmesi*"'nden öğreniyoruz. Bu eserde şunlar anlatılıyor.

"29 Receb" (20 Eylül 1514) Çarşamba günü "Nehr-i Aras geçilip Alınca-Kal'ası"¹³'nin yukarı tarafındaki Kesikkünbet'e varıldı. 20

- (3) Mükrimin Halil Yınanç, Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, İstanbul, 1944, s.45-46; Yavuz Ercan, "Tarihi Belgeler Işığında Ermeni İddiaları", Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İle İlişkileri Sempozyumu (8-12 Ekim 1984Erzurum), Ankara, 1985,s.210; Osman Turan Selçuklu Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, İstanbul, 1993, s.296.
- (4) Rene Grousset Histoire De L'Armenie, Paris, 1947, s.577-581; V Minorsky, Studeis in Caucasian History, London, 1953, s.80; YA. A. Monandyan, Kratkiy Obzor İstorii Drevney Armenii, Moskova, 1943 s.43; W. Barthold, "Ani", İ.A., I, İstanbul, 1986, s. 435; S. N. Glinka, Opisanie Pereseleniya Arman Azerbaydjanskikh v Pere-delı Rossi, Bakü, 1990, s.7-8; B. N. Arakelyana-A.R. İoannisyana, İstoriya Armyanskogo Naroda, Revan, 1951, 1951, s.151-153; Urfalı Mateos, Vekayinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (113-112), Çev: Hrnt D. Andreasyan, Ankara, 1987, s.72-73.
- (5) Erol Kürkcüoğlu, "Ermeni, Bizans ve Türk Hâkimiyetlerinde Anı", Ermeni Araştırmaları, Sayı: 4, Ankara, 2001-2002, s.83-84.
- (6) Abdulkadir Yuvalı, İlhanlılar Tarihi, I Kuruluş Devri, Kayseri, 1997, s.6-7.
- (7) H. Thorossian, Historie De L'Armenia et du Peuple Armenien, Paris, 1957, s.112; Manuel Sarkisyan, A Modern History of Transcaucasian Armenia, Ketsch-Germany, 1975, s.30; John E Woods, Akkoyunlular, Çev: Sibel Özbudun, İstanbul, 1993, s.71-73; Faruk Sümer, Kara Koyunlular, I, Ankara, 1984, s.20-21; Abû Bakr-i Tih-rânî, Kitâb-i Diyarbakriyya Akkoyunlular Tarihi, I, Yay: Necati Lügal-Faruk Sümer, Ankara, 1990, s.90; Walther Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, Çev: Tefvik Büyüklüoğlu, Ankara, 1992, s.33;
- (8) Abdurrahman Çaycı, Türk-Ermeni İlişkilerinde Gerçekler, Ankara, 2000, s.7.
- (9) Feridun M. Emecen, "Osmanlı Devleti'nin" Şark Meselesi'nin Ortaya Çıkışı İlk Münasebetler ve İç Yansımalar", Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu 16-17 Aralık 2002 Konya, Ankara, 2003, s.33-34.
- (10) W. Barthold, "Azerbaycan ve Ermenistan", Çev. İsmail Aka, Tarih Araştırmaları Dergisi, 1970-1974, VIII-XII, sayı: 14-23, Ankara, s.86.
- (11) Süleyman Memmedov, "İrevan Şehrinde Etnik Çevrilişler (1724-1760)", Azerbaycan 1-2, Bakü, 1992, s.151; Aziz Elekberli Kadim Türk-Oğuz Yurdu Ermenistan", Bakü, 1994, s.184-185.
- (12) Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri (1578-1914), I, Ankara, 1992, s.28.
- (13) (a) Elince (Alıncak) Kalesi: Elince (Alınca) kelesi Culfa şehrinin önünde soldan gelip Aras'a karışan Alınca Suyu üzerinde eski ve çok sarp bir kaledir. Ortaçağ Azerbaycan'ının en görkemli kalelerinden biri olan Elince Kalesi tarihi Azerbaycan halkının azadlık ve istiklalini elde etme uğruna düşmanlarıyla yaptığı mücadele tarihleriyle ilgilidir. (bkz: M. F. Köprülü, "Alıncak", İslam ansiklopedisi, I, İstanbul, Tarihsiz, s.302; Nadir Memmedov, Azerbaycan Yer Adları, Bakü, 1993, s. 144-145; Orhan Şaik Gökyay, Dedem Korkut'un Kitabı, İstanbul, 2000, s. 333; İsmail Hacıyev, "Tarihi Menbeler Elince Kalesi Hakkında", Nahçıvan tarihinin Sahifeleri, Bakü, 1996, s.84; Faruk Sümer, "Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihi-hine Umumi Bir Bakış", Belleten, XXI/83, Ankara, 1957, s.432.

Perşembe Nahçıvan Şehri'ne 1 Şaban (22 Eylül) Cuma günü (Batı Karabağ veya Nahçıvan-Karabağ da denilen) Karabağ şehri yakınlarına ulaşıldı. Ertesi gün Nahçıvan'ın "Ahmedbeg-Zaviyesi ertesi gün Sederek'e ve 4 Şabân'da "Çukur-Sâ'ad'la (Revan) bağlı "Hacı Lalalu" yanından geçilerek, "Büyük-Vedi" ile "Küçük-Vedi" köyleri arasında yerleşildi. 26 Eylül günü Çukur-Sa'ad dan Zengi-Çayı geçilerek İrevan şehri yakınlarına ulaşıldı. Ertesi gün İrevan şehri alınarak Osmanlı topraklarına katıldı. 7 Şaban'da Çukur-Saad bölgesinin önemli yerleşmelerinden ve Ermenilerin dini merkezi olan Üçkilise (Ecmiyadzin) fethedildi.¹⁴

XVI-XVIII. yüzyıllar arasında Osmanlı-Safevi ilişkilerinin karakterini etkileyen faktörlerin başında, jeopolitik, ekonomik ve dini faktörler yer almış ve bu faktörlerin iki devlet arasındaki ilişkilerin çeşitli aşamalarında önemli rolleri olmuştu. Osmanlı-İran savaşlarında Revan şehri hem Osmanlılar hem de Safeviler için stratejik önem arz eden bir şehirdir. Bu yüzden de Revan şehri iki devlet arasında sık sık el değiştirmiştir. Şüphesiz Revan'ın bu coğrafi konumundan kaynaklanan bu el değiştirmeleri Revan'ın etnik yapısını da etkilemiştir.

Kanuni Sultan Süleyman döneminde bu bölgedeki muhtelif faaliyetlerde Revan şehriden bahsedildiği görülmektedir.¹⁵ Revan'ın Osmanlı topraklarına katılması, III. Murat döneminde Özdemiroğlu Osman ve Ferhat Paşaların Demirkapı'ya kadar yaptıkları seferlerle olmuştur.

Peçevi İbrahim Efendi "Peçevi Tarihi" adlı eserinde şu bilgileri vermektedir. Yıl 991 (M. 1583) İslâm askeri menzilden menzile ilerleyerek Revan ülkesine vardı. Bu bölgeler bir iki yıl içinde öncekinden daha bayındır bir hale getirilmiş, imar edilmemiş bir yeri bırakılmamıştı. Çevredeki her köy, üçer, dörder yüz binadan oluşan birer kent ve kasabaya dönüşmüştü. Osmanlı hâkimiyeti döneminde Revan ve çevresi yüksek bir kalkınma düzeyine kavuşmuştu. Halkın refah seviyesi de çok yüksekti.¹⁶

Şark seferi serdarlığına tayin olunan Ferhat Paşa komutasındaki Osmanlı orduları 22 Recebde (11 Ağustos 1583) Kars'a ulaşmış ve müteakiben güzergâhta bulunan Şüregel ve Talin harap kaleleri Ferhat Paşa'nın emri ile tamir ettirilmiştir. Osmanlı ordularının daha sonra Revan önlerine gelmesi üzerine, Safevi valisi Tokmak Muhammedî Han, Revan'ı tahliye ettiği öğrenilmiştir. Şehre ulaşıldığında civardaki bağlar içine konulup Tokmak Han'ın kasrını ortaya alan bir kale inşa olunmuştur. Sekiz kule, beş demir kapı, bir cami ve hamamı ihtiva eden iç kale ve kırk üç kuleli dış kale 45 gün içinde tamamlandı. Beylerbeyliğine de Hızır Paşa tayin olundu.¹⁷

Revan 1590 yılında Safeviler ile imzalanan antlaşma sonucu Osmanlı Devleti'nde kalmıştır. Osmanlılar Doğu Anadolu ve Revan'ı Safevilerden alarak Osmanlı topraklarına katmıştır. Osmanlılar Revan'ı fethettiklerinde doğuda 470 yıldan beri herhangi bir bağımsız Ermeni Devleti mevcut değildi.¹⁸

Revan 1604 yılında Şah Abbas tarafından işgal edilerek Safevi topraklarına katıldı. Başta Revan olmak üzere Osmanlı doğu vilâyetleri alt-üst edilip, zirâi ve iktisadi hayat felce uğratıldı; her tarafta zulüm, asayişsizlik, can emniyetsizliği hâkim kılındı ve en mühimi büyük halk kitleleri esir edilerek İran'a sürüldü.¹⁹

(14) M. Fahrettin Kırzioğlu, Osmanlılar'ın Kafkas-Ellerini Fethi (1451-1590), Ankara, 1993, s.108.

(15) Oktay Efendiye, Azerbaycan Safeviler Devleti, Bakü, 1993, s.64-77.

(16) Peçevi, İbrahim Efendi, Peçevi Tarihi, II, Haz: Bekir Sıtkı Baykal, Ankara, 1999, s.84-85.

(17) Bekir Kütükoğlu, Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612), İstanbul, 1993, s.133-137; Kırzioğlu, Osmanlılar'ın Kafkas-Ellerini Fethi, s.344-347; Sarkisyanz, A Modern of Transcaucasian Armenia, s.30; Ataullah-i Hasani, "İranlı Tarihçilere Göre Osmanlı İnan İlişkilerindeki Krizin Nedenleri (985-1049/1577-1633)" çev. Derya Örs, Tarihten Günümüze Türk-İnan İlişkileri Sempozyumu, 16-17 Aralık 2002 Konya., Ankara, 2003, s.18.

(18) W. Barthold, "Azerbaycan ve Ermenistan", Çev. İsmail Aka, Tarih Araştırmaları Dergisi 1970-1974, VIII-IX/14-23, Ankara, s.85; Çaycı, Türk Ermeni İlişkilerinde Gerçekler, s.7.

(19) Kütükoğlu, Osmanlı-İnan Siyasi Münasebetleri, s.259-269; Ataullah-i Hasani, "İranlı Tarihçilere Göre Osmanlı İnan İlişkilerindeki Krizin Nedenleri (985-1049/1577-1639)", Tarihten Günümüze Türk-İnan İlişkileri Sempozyumu, Ankara, 2003, s.19; M. Fahrettin Kırzioğlu, 100. Yıldönümü Dolayısıyla 1855 Kars Zaferi, İstanbul, 1955, s.15; Thorossian, Histoire De L'Armenie et du Peuple Armenien, s.112.; Geoffrey Hosking, Rusya ve Ruslar Erken Dönemden 21. yüzyıla, Çev: Kezban Acar, İstanbul, 2011, s.327.

Revan kalesi küçük bir kale olmasına rağmen hudut üzerinde bulunması sebebiyle önemi büyüktü. Kalenin muhafızı Emirgün oğlu Tahmasb Kulu Han idi. Revan Kalesi 1635 Temmuz sonlarında (12 sefer 1045) muhasara edildi; kalede on iki bin muhafız vardı. Revan muhasarası on bir gün sürüp kale muhafızı Emirgüne oğlu kaleden çıkararak padişahla görüşüp kaleyi teslim etti. Sultan Murad Tahmasb Kulu Han'a Yusuf adını ve vezirlik verdi. Revan kalesi tamir edilip içine on iki bin asker, cephane konup muhafızlığı Vezir Murteza Paşaya bırakılarak sefere son verildi. Revan'ın alınmasından, yedi buçuk ay sonra kış esnasında İranlılar tarafından muhasara olunmuş, mevsim dolayısıyla yardım gelmeyince 1636 Nisanında (1045 Şevval 24) Revan şehri yeniden İranlıların işgali altına düşmüştür.²⁰ 17 Mayıs 1639 tarihli Kasr-ı Şirin Antlaşması ile Osmanlı Devleti Revan'ı İranlılara bırakmıştır.²¹

Ermenilerin Rusya'ya karşı gösterdikleri ilgi daha Petro (ölm. 1725) devrinde başlamış ve bunlar o sıralarda Rus kuvvetleri ile birlikte İran'a karşı savaşmakta çekinmemişlerdir. Petro, doğu ticaretinden istifade etmek için Ermenilerden faydalanmayı düşünmüş ve bu temaslar neticesinde Çar, Ermenileri Rus topraklarında yerleşmeye davet etmiş, kendilerine dini ve dünyevi her türlü imtiyaz ve garantileri vermeye hazır olduğunu bildirmiştir.²² Rusya Çarı I. Petro'nun 1723-1724'de Kafkaslara inmesi ile Rus Hükümeti Hıristiyan Gürcü ve Ermeni prenslikleri ile ayrı ayrı dostluk ve ticaret antlaşmaları imzalamıştır.

Revan Hanlığı'nın siyasi tarihi gibi, sosyal ve iktisadi vaziyeti de araştırmacılar tarafından tam olarak incelenmemiştir. XVII. asrın sonlarında İran'da başlamış hem siyasi ve hem de iktisadi buhran, XVIII. asrın başlarında daha da artmıştı. Nadir Şah'ın silâh gücü ile kurduğu devlet parçalandıktan sonra, ülkede merkezi hâkimiyeti ele geçirmek taht-taç ve toprak uğrunda çıkan kanlı feodal

iç savaş daha da şiddetlenmişti. Birbirini takip eden saray entrikaları merkezi hükümeti daha da zayıflatmış ve İran'a tabi feodaller İran'ın hâkimiyetinden kurtulmuşlardır. Böylelikle Azerbaycan'da uzun süren İran hâkimiyeti de son buldu. Lakin Azerbaycan arkasından tarih sahnesinde tek devlet değil de müstakil ve dağınık hanlıklar şeklinde görülmüştür. Bu hanlıklardan biri de Revan Hanlığı idi. Azerbaycan'ın kuzey batısında yerleşen bu hanlığın başkenti Revan şehri olmakla beraber idari bakımdan 15 bölgeye ayrılmıştır.

1.Kırkbulak, 2.Zengibasar, 3.Garinbasar, 4.Vedibasar, 5.Şerur, 6.Suran, 7.Derek, 8.Saatlı, 9.Tala, 10.Seyidli, 11.Serdarabad, 12.Garpi, 13.Abran, 14.Dereçiçek, 15.Göyçe bölgeleri.²³

XVIII. asrın ortalarında Azerbaycan toprağında kurulan hanlıklardan biri de Revan Hanlığı'dır. Bu hanlık, Nadir Şah'ın hâkimiyeti devrinde bağımsızlık mücadelesine başlamıştır. "Çar Muharebelerinin Salnamesi" adlı eserde 1747 yılında Nadir Şah, kendisine tabi olan bölgelerden aldığı haracın miktarını o kadar artırmıştı ki, yerli feodaller ona karşı silâhlı isyana teşebbüs etmişlerdir. İsyan neticesinde birçok şehir ve Revan İran'ın tabiliğinden çıkmıştı.

15 Mart 1747 tarihinde Azerbaycan'a gelen Rusya Nümayendesi M.M. Golitsin İran'ın birçok vilayetinde vergilerin ağırlığı yüzünden Nadir Şah'a karşı isyanların başladığını ve bu isyanlardan biri de Revan şehrindeki isyan olduğunu bildirmekte idi. 1747 yılının Mayıs ayında Nadir Şah Horasan'da öldürüldükten sonra Revan'da yerli feodal Mir Mehdi Han'ın liderliğinde başlayan isyan sonrası İran'daki iç kargaşalıklardan da yararlanan Mir Mehdi Han eski Çukursaad

(20) İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi III/1, Ankara, 1988, s.197-198; Peçevi İbrahim Efendi, Peçevi Tarihi, s.439-440.

(21) Kırzioğlu, 100. Yıldönümü Dolayısıyla 1855 Kars Zaferi, s.15.

(22) Kemal Beydilli, "1828-1829 Osmanlı- Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", Belgeler, XII/17, Ankara, 1988, s.368.

(23) Fuad Aliyev-Urfan Hasanov, İrevan Hanlığı, Bakü, 1997, s.26-27; Gıyaseddin Geybullayev, Kadim Türkler ve Ermenistan, Bakü, 1992, s.66-71.

Beylerbeyliği²⁴'nin büyük bir bölümünde bağımsız bir hanlık kurmakla birlikte, komşu hanlıklarının da topraklarına göz dikmiştir.²⁵

1724 tarihli Ruslarla Gürcü ve Ermeni hükümetleri arasında imzalanan bu antlaşmanın, 1783 senesinde muhteviyatı değiştirilerek yenilendiğini görmekteyiz. Bu yeni antlaşmaya göre Ruslar, Hıristiyan Gürcü ve Ermeni prensliklerini İran ve Osmanlı Devletine karşı korumayı vaat ediyordu.²⁶

Rusya'nın Kafkasya'ya inmesi, Büyük Petro'nun vasiyeti gereğince Hindistan'a, Akdeniz'e İstanbul'a sahip olmak için yapılacak bir hareketin başlangıcı idi. Rusya'nın yüzyıllar boyunca Anadolu ile İran'ı istila etmek istemesi, Hindistan ile Boğazları elde etmeye çalışmasıyla ilgiliydi. Rusya'nın Kafkasya'ya doğru yayılması, Ermeni tarihinde yeni bir sayfa açıyordu. Ermeniler Rusya'daki Ecmiyadzin çevresinde birleşerek, Rusya'nın yardımıyla Kafkasya'da başta Revan olmak üzere Türk yerleşim bölgelerini işgal etmeye çalışıyorlardı.²⁷

XVIII. yüzyılın sonları ile XIX. yüzyılın başlarında Kafkasya'yı işgal etmeye başlayan Rusya'nın başlıca hedefi Revan Hanlığını ele geçirmek olmuştur. Kafkasya'yı ele geçirmeyi mutlak bir zaruret olarak değerlendiren Ruslar, işgallerini kolaylaştıracak her türlü yola başvurmuşlardır.²⁸

1801'de Tiflis Hanlığı'nı kendisine bağlayan Rusya, bir taraftan Kuzey Azerbaycan'daki Azerbaycan Hanlıklarını ele geçirmeye yönelirken, diğer taraftan da Anadolu'nun kapısını açmak için kullanacağı vasıtalardan biri hiçbir bölgede çoğunluk oluşturmayan Revan, Tiflis, Erzurum, Kars, Van, Tebriz ve çevresinde dağınık olarak yaşayan Ermenilerdi. O dönemde, gerek Azerbaycan Hanlıklarında ve gerekse Osmanlı topraklarındaki Ermenilerin örgütlendiği yer, kilise teşkilatı idi. Ruslarda bu teşkilatı ve Ermeni din adamlarını kullanacaktır. Bunun için de Ermenilerin kutsal manastırlarından biri olan

Ecmiyadzin'i Osmanlı tesirinden kurtarma ve kendi yayılmacı politikasının bir vasıtası haline getirme yoluna gitmişlerdir. Zaten Rusların genel olarak yayılmacı politikalarında Hristiyan unsurları kullandıkları bilinen bir gerçektir.²⁹

Revan hâkimi Mehemmed Han Gacar, İran hükümetinin izlediği siyasetten rahatsızdı. Revan halkının çoğunu Rum ülkesine gönderdi. Kendisi de kaleye çekilerek Rusya'dan yardım istedi. Knyaz Sisiyanov Revan'ı almak maksadı ile sefere çıktı. (Üçkilise) yakınlarında Kırkbulak denilen yerde ordularının dört katı olan Abbas Mirza komutasındaki İran ordularını mağlup etti. Daha sonra Rus komandanı Revan'ı kuşattı. Fakat Rus ordularının erzak sıkıntısı çekmesi ve ordu içinde salgın hastalıkların baş göstermesi üzerine kuşatmaya son verilerek 1219 (1805) Gürcistan'a geri çekilmek zorunda kaldı.³⁰

1808 yılında Çar I. Aleksandr (1801-1825) Ruslara yardım amacıyla yaptığı casusluk faaliyetlerinden dolayı Ermeni Kilisesi Katolikosu Daniel birinci dereceden kutsal Anna Madalyası ile onurlandırıldı. Ruslar, Osmanlı topraklarına batıdan saldırdıkları dönemde Ermeni kilisesinin yardımını her zaman gördüler. Ermeni kilisesi kendilerini "Müslüman zulmünden kurtarması için Ruslara çağrıda bulunuyor ve Rusların işgal hareketini destekliyordu. Ruslar, Osmanlı topraklarını işgal eder etmez, oradaki Müslümanları hiçbir hak ödmeden yerlerinden yurtlarını-

(24) İran müelliflerinin Çuhr-i Sa'd ve Osmanlı kaynaklarındaki Sa'd Çukuru, Erivan bölgesinin batı ve güney taraflarındaki yöre olup, bu yöre batıda Arpaçay'ın Aras'a karıştığı yere ve güneyde Aras'a kadar uzanmaktadır (bkz: Faruk Sümer, Kara Koyunlular, I, Ankara, 1984, s.21; Faruk Sümer, Oğuzlar (Türkmenler), İstanbul, 1992, s.289.

(25) Fuad Aliyev-Urfan Hasanov, İrevan Hanlığı, Bakü, 1997, s.51-52; Sarkisyan, A Modern History of Transcaucasian Armenia, Ketsch Germany, 1975, s.31; Mirze Cemal Cavanşir, Karabağ Tarihi, Bakü, 1959, s.126.

(26) Mehmet Saray, "Türk-Sovyet Münasebetleri ve Ermeni Meselesi", Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu, Ankara, 1985, s.127.

(27) Mehmetzade Mirza Bala, Ermeniler ve İran, Haz: Yavuz Ercan, Ankara, 1994, s.19.

(28) Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri I (1578-1914), Ankara, 1992, s.17.

(29) Ali Arslan, Kutsal Ermeni Papalığı Ecmiyadzin Kilisesi'nde Stratejik Savaşlar, İstanbul, 2005, s.27.

(30) A. Bakıhanov, Gülüstani-İrem, Bakü, 1951, s.193.

dan kovuyor ve yerlerine Ermeni kilisesinin yardımıyla Ermenileri yerleştiriyorlardı.³¹

Rusya, Osmanlı toprakları üzerinden sıcak denizlere incekse bunun için Osmanlı Hristiyanlarının desteği gerekli idi. Bu mada Rusların sadece İstanbul'daki Rumlara yönelik değil, aynı zamanda Osmanlı Kafkasyası ve Anadolu'sunda ki Ermenilere yönelik propaganda faaliyetleri de artış gösterdi. 1801 yılında Gürcistan'ı ilhak eden Rusya'nın Kafkasya'daki etkisi artmış, 1810 yılına gelindiğinde Güney Kafkasya ve söz konusu tarihte Osmanlı Devleti sınırları içindekiler hariç, Kafkasya'daki tüm Hristiyan unsurlar Rusya hâkimiyetinde toplanmışlardı. Kafkasya'da Osmanlı Devleti sınırındaki Gürcistan civarlarında ve bilhassa Tiflis'te yaşayan Ermeniler, Rusya'nın özgürlük vaatleri ve propagandalarının tesiri ile hareket ederek Rusya'nın Kafkasya'da genişlemesine yardımcı oldular.³² 1810 yıllarına doğru Kafkasların büyük bir kısmı Rusların eline geçmişti. Rusya'nın sınırları, bu suretle Doğu Anadolu'ya dayanmış Anadolu için Rus tehlikesi başlamış bulunuyordu.³³

1813'de İran hâkimiyeti altında bulunan Karabağ, Şeki, Gence, Şirvan, Derbend, Kuba ve Bakü Hanlıklarıyla Talış Hanlığı'nın bir kısmı Rusya'nın hâkimiyetine geçmişti. Aras nehrinin kuzeyindeki Azerbaycan Hanlıklarından sadece Nahçıvan ve Revan Rus hâkimiyetinde değildi.³⁴

Rusya Osmanlı Devleti'nin parçalanmasını sağlayacak şekilde Avrupa devletleriyle bir anlaşmaya vararak, onların muvafakati ile Osmanlı Devleti'ne harp açmak amacını güdüyordu. Esasen Avusturya ve Prusya'nın davranışları hariç bazı bakımdan ortam Rusya için oldukça elverişli hale gelmişti. Ancak Rusya sırf müttefiklerini de bu işe razı edebilmek onları da birlikte sürükleyebilmek amacıyla biraz daha kendileriyle görüşmelerde bulunmayı uygun bulmuştu. Bu arada çeşitli yollardan Osmanlı Devleti'ni de kışkırtmaktan geri durmamıştı.³⁵

Osmanlı Hükümeti (Babıali), Viyana Kongresinde temsil edilmedi. Cevdet Paşa'nın inancına göre Osmanlı Devleti'nin kongreye katılması, Rusya'nın saldırgan politikalarının dizginlenmesinde yararlı olabilirdi. Fransa ve Avusturya ile beraber İngiliz hükümeti de "Osmanlı Devleti'nin Avrupa statükosunu teminat altına alan genel bir anlaşmaya dâhil edilmesi" fikrini desteklemiştir. İngiliz Devlet adamı Canning, kongreden böyle bir sonuç beklemiş, fakat Rusya'nın itirazı üzerine Osmanlı İmparatorluğu için genel bir teminat fikri suya düşmüştür. Osmanlı İmparatorluğunu Avrupa'dan tecrit için Eylül 1815'te Mukaddes İttifak'ta Çar 1. Alexander ittifakın Hristiyan niteliği üzerinde ısrarla durmuştur.³⁶

Ermeniler, 1820'de baş gösteren Yunan ayaklanmasını sempatiyle izliyorlardı. Yunanlıların başarısı milli duygularını kamçılamış ve onlara şu dersi vermişti; bir azınlığın bağımsızlık duygusu ancak bir Batılı gücün desteğiyle gerçekleştirilebilir. Bu olaydan sonra Ermeniler, Türklere kurtulma yolunu yine Rusya'ya yaklaşımda buldular. Rusya'nın gücüne ve iyi niyetine aşırı derecede ve safça güveniyorlardı. 1827 yılında, General Paskieviç komutasındaki Rus ordusu, Kafkasya'dan İran üzerine yürümeye başlayınca Ecmiyadzin Katolikosu Asdarakes, Ermenilerden oluşan "yurtsever" bir muhafız alayı toplamış, Revan ve Doğu Ermenistan'ın işgalinde Rus ordusuna yardımcı olmuştu.³⁷

Rusya komşu olduğu Osmanlı Devleti topraklarını bir tür doğal gelişme alanı olarak görüyordu. Bu durum ise Rusları Ortodoks Rumların yanı sıra Gregoryen Ermenilerle de

(31) Samuel A. Weems, Ermenistan Terörist "Hristiyan" Ülkenin Sırları, Çev: Hüseyin Adıgüzel, İstanbul, 2006, s.57-58.

(32) Halil Ersin Avcı, Ermeni Meselesine Objektif Bakış, İstanbul, 2014, s.91.

(33) Akdes Nimet Kurat, Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'e Kadar, Ankara, 1993, s.300; Vidadi Umudov, "Gence Hanlığının İşgali" Elm ve Hayat, no: 9-10, Bakü, 1991, s.1-3.

(34) Arslan, Kutsal Ermeni Papalığı, s.34.

(35) Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı-Rus Harbi (1828-1829), III/5 Kısım, ATASE Yayını, Ankara, 1978, s.10.

(36) Halil İnalçık, Türklük Müslümanlık ve Osmanlı Mirası, İstanbul, 2014, s. 201-202.

(37) Salahi R. Sonyel, Osmanlı Ermenileri Büyük Güçler, Diplomasi-nin Kurbanları, Çev: Ayden Biredinç, İstanbul, 2009, s.31.

ilgilenmeye sevk etti. Rusya doğrudan müdahale ederek 1823'de İran ile harbe tutuştu. İran, Ermenilerin yardımıyla Rusya 1826-1828'de Revan dâhil Yukarı Ermenistan'ı işgal etti. Tıpkı Gürcistan ve Kırım hadisesinde olduğu gibi işgal edilen bölgeler önce Rusya'nın himayesinde bağımsız bir Ermenistan olarak ilan edildi. Kısa zaman sonrada Rusya tarafından ilhak olundu. Rus-İran savaşında İran Ermenileri ülkelerine ihanet ederek, Rus ordusu saflarında savaştıkları gibi Rus askerine öncülük ettiler. Böylece Rus ordusu Urmiye ve Erdebil'i ele geçirdi.³⁸

Ermeni yazar E. Aknuni'ye göre Çar, Ermenileri hayal kırıklığına uğratmıştı, çünkü Türkiye'nin Doğu illerinin Rusya'nın koruması altında bir Ermeni Krallığı kurulmasını öngören sözünü tutmamıştı. Çar gönüllü askerlere ihtiyaç duyulduğu zaman Ermenilere yakınlık göstermiş, ama Ermenilerin isteklerini gerçekleştirmek için hiçbir çaba sarf etmemişti. 1827'de Rusların İran seferine gönüllü bir Ermeni alayı gönderen Başpiskopos Nerses Asdarakes, büyük hayal kırıklığına uğramış, Rusya'dan sadece bir teşekkür mektubu almıştı. Rus hükümeti bu yaşlı kilise adamının küstah isteklerinden kurtulmak için ona karşı şiddet kullanmaktan çekinmemiştir. Nerses 1857 yılında aniden ölünce herkes Rus hükümetinin yaşlı rahibi zehirleyerek, onu Ermeni reformlarıyla birlikte gömmüş olduğuna inanmıştır. Bütün bunlara karşın Ermeniler Ruslara olan bağlılıklarını devam ettirdiler.³⁹

1827'de Ekim ayında Rus orduları Serdar Abad ve Abbas Abad kaleleri önünde bir hayli can kaybından sonra bu kaleleri ele geçirmiş ve Revan kalesini sarmıştır. Bir ay devam eden kuşatmada çetin savaşlar verildikten ve çok kan akıttıktan sonra Ruslar Revan'ı İran kuvvetlerini komuta eden Hasan Han'dan almışlardır. 1826'da Gence ve Aslandüz'de Ruslarla yaptığı büyük meydan muharebesinde yenilen İran Şahı Abbas Mirza, Revan'ı kaderine terk etmiş ve bu savaşlarda hiçbir yardımda bulunamamıştır.⁴⁰

22 Şubat 1828-5 Mart 1828'de Rusya ile İran'daki Devleti Kaçarlar arasında Türkmençayı Antlaşması⁴¹ yapılmıştır. Antlaşma ile Kars Eyaleti'nin doğusundaki yarı müstakil Revan-Türk Hanlığı bölgelerinden Gümrü ve Doğu-Şüregel ile Sürmeli Çukuru (şimdiki İğdir ve Tuzluca Bölgesi) gibi Aras'ın iki yanındaki yerlerde Rusya idaresine geçmiş ve Ağrı Dağı Türkiye İran-Rusya sınırlarının kavuştuğu bir yer olmuş, bu durum 1877 Savaşına kadar devam etmiştir.⁴²

İran ve Doğu Anadolu'dan götürdükleri çok sayıdaki Ermeni nüfus sayesinde Rusların iktisadi, askeri ve siyasi faydalar sağlayacakları şüphesizdi. Rusya bu faal Ermeni nüfusuyla Revan ve Nahçıvan'ı ekonomik olarak ihya edeceği gibi bunlar vasıtasıyla İran ve Osmanlı Devleti'ne karşı güçlü bir "askeri kordon" oluşturdu.⁴³

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti dağılma sürecine girmişti. Osmanlı Devleti'nin üzerinde hâkimiyet kurduğu toprakların stratejik değeri emperyalist devletlerin iştahlarını kabartan nitelikte idi. Bu yüzyıl içerisinde Osmanlı Devleti üzerinde ekonomik ve politik nüfuz sahaları oluşturmak isteyen Avrupa Devletleri, Osmanlı'nın karşı karşıya kaldığı iç sorunlara müdahale ederek bunları uluslararası platformlara taşımayı kendilerine görev edinmişlerdi. Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün yalnızca bir devletin lehine bozulmasını hiçbir devlet istemiyordu. Bu noktada XIX. yüzyılın iki büyük devleti Rusya ve

(38) Davut Kılıç, *Osmanlı Ermenileri Arasında Dini ve Siyasi Mücadeleler*, Ankara, 2006, s.7.

(39) Sonyel, *Osmanlı Ermenileri*, s.33.

(40) D.B.O. "Sovyet Rusya'nın Kafkasya'da yarattığı İsrail, Ermenistan", *Türk Kültürü*, Sayı: 59, Ankara, Eylül 1967, s.856; Kurat, *Rusya Tarihi*, s.323.

(41) Thorossian, *Histoire De L'Armenie et du Peuple Armenien*, s.113; Mahmud İsmayıl, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü, 1993, s.213-214; *İstoriya Azerbaydjana*, II, Bakü, 1960, s.42-45; M.N. Aleskerov, *Türkmençayski Dagavor*, Hazar, No: 1 (2), Bakü, Mart 1990, s.140-146; Mehemed Emin Resulzade, "Kafkasya Türkleri", *Azerbaycan*, Sayı:12, Bakü, 1990, s.149; Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, 1990, s.57; Mirze Yusuf Garabaği, "Tarih-i Safi", *Garabağnameler*, Bakü, 1991, s.89-90; V.V. Barthold, *Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm*, İstanbul, 2004, s.392; Virginia H. Aksan, *Kuşatılmış Bir İmparatorluk Osmanlı Harpleri 1700-1870*, Çev: Gül Çağalı Güven, İstanbul, 2010, s. 494.

(42) Kırzioğlu, 100. Yıldönümü Dolayısıyla 1855 Kars Zaferi, s.25-26; Nicholas V. Riasanovsky-Mark D. Steinberg, *Rusya Tarihi Başlangıçtan Günümüze*, Çev: Figen Dereli, İstanbul, 2011, s. 343.

(43) Kılıç, *Osmanlı Ermenileri*, s.80.

İngiltere arasında süre gelen “Büyük Oyun” un sergilendiği asıl sahne Osmanlı Devleti olmuştur.⁴⁴

Osmanlı yönetimi Avrupa'nın Ermenilerin geleceğine gösterdiği yakın ilgiyi, iç işlerine müdahale olarak yorumlayarak bu duruma itiraz etmeye başladı. Avrupalı güçler, Osmanlı İmparatorluğu'nu daha da zayıflatmak için Ermeni sorununu mazeret gösterdiklerinden şüphelenmek için Osmanlı yönetiminin gerekçesi yok değildi. Özellikle de 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından bazı Ermeni topraklarını zapt eden Rusya'nın, Doğu Anadolu'da Ermenilerin azınlık olarak yaşadıkları bölgeleri ilhak etmek için Ermeni kışkırtmalarını desteklediği seziliyordu.⁴⁵

Rus Çarı I. Nikola, kendisinden önceki Rus çarları gibi bir Türk düşmanı idi. “Osmanlı Devleti'ni ortadan kaldırmak” siyaseti artık Rusya'nın dış siyasetindeki ana prensiplerinden biri haline gelmişti.⁴⁶

İkinci Rus-İran Savaşı'nın Türkmençay Antlaşmasıyla sonuca bağlanması üzerine Ermeniler, Rusya himayesinde muhtar bir devlet kurmayı umut ediyorlardı. Çar I. Nikola, bunun yerine Revan ve Nahçıvan Hanlıklarını kısa bir süre için (1828-1840) birleştirerek askeri vali tarafından “oblast” (Rusça'da Armaniyanskaya oblast; Ermenice'de Haygagan Marz) statüsü kazandırdı. Rusya böylece merkezi Revan olmak üzere Ermeniler için bir yerleşme bölgesi oluşturmuştur. Bu askeri bölgenin kurulması şüphesiz Rusların Ermenilere sunduğu bir ödün oldu.⁴⁷

Türkmençay Antlaşması'na göre Aras Nehri ve Talış dağları sınır kabul edilerek Revan ve Nahçıvan Hanlıkları Rusya'ya terk olunmuştu. Antlaşma ile İran'da ikamet edene bürün Ermenilere Rusya tarafından ilhak edilen topraklara taşınma hakkı da öngörülmediğinden, on binlerce Ermeni Revan, Karabağ ve Nahçıvan'a göç etmişti.⁴⁸

Türkmençay Antlaşmasıyla Rusya güney sınırını Aras nehri boyunca genişletti. Rusya tarafından ele geçirildiği zaman bu bölge nüfusunun yüzde 20'si Ermenilerden oluşmaktaydı. Fakat daha sonraki dönemlerde Hristiyan topraklarında daha güvenli olduklarına inanan binlerce Ermeni Rusların da yardım ve desteğiyle İran'dan ve Osmanlı topraklarından Kafkasya'ya (Revan ve çevresi) göç etti. Böylece İran Trans-Kafkasya'nın ve Hazar Denizi'ndeki kıyıların çoğunun dışına atıldı.⁴⁹

1828'de Kars ve 1829 Erzurum ile Bayburt ve Muş kuzeyine değin istilâ eden Ruslar, 1830'da bu bölgelerden çekilirken yanlarında götürdükleri 40 bin Ermeni göçmenini Revan vilâyetine ve Ahıska bölgesine yerleştirerek Azerbaycan ile Anadolu Türkliği arasında fizikî bir set, Hristiyan duvarı oluşturmaya çalışmıştır.⁵⁰

Rusya'nın hem İran (Türkmen Çay) hem de Osmanlılarla (Edirne) yaptığı barış antlaşmalarında yer alan bir önemli madde, Hristiyan ahalinin engellemeden ve serbestçe Rus topraklarına göç edebilmelerini ön görmekteydi. Antlaşmalara özellikle konulan bu maddelerin hedefi, İran'ın ve Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya müvahir bölgelerinde yaşayan Ermeni reayanın, teni elde edilen Revan ve Nahçıvan bölgelerine göç ettirilerek, buralara nüfusça şenlendirilmesi ve tarihi coğrafya en

(44) Tolga Başak, İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923), İstanbul, 2008, s.41.

(45) Guenter Lewy, 1917 Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu? Çarpıtılan Değiştirilen Tarih, Çev: Ceren Elitez, İstanbul, 2011, s.29.

(46) Kurat, Rusya Tarihi, s.323.

(47) Dursun Yıldırım-M. Cihat Özönder, Karabağ Dosyası, Ankara, 1991, s.5; George A. Bournoutian, Ermeni Tarihi Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış, Çev: Ender Abadoğlu- Ohannes Kılıçdağı, İstanbul, 2011, s.227.

(48) İbrahim Ethem Atnur, Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921), Ankara, 2001, s.3; Kamuran Gürün, Ermeni Dosyası, Ankara, 1985,s.57; Osmanlı Arşiv Belgelerinde Nahçıvan, Başbakanlık Devlet Arşivleri, İstanbul, 2011, 103-118.

(49) Hosking, Rusya ve Ruslar, s.328-329.

(50) M. Fahrettin Kırzioğlu, “Armenya Yukarı-Eller”de 2700 Yıllık Türk Varlığı, Ermeniler'in Rus İstilasına Alet Olması ve Mezâlimi”, XX. Yıl Armağanı Ermeniler Hakkında Makaleler-Delemler, II, Ankara, 1978, s.58-59; Azmi Süslü, Ermeniler, Tehcir ve Sonrası, Ankara, 2009, s.42-43; Hüseyin Baykara, Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi, İstanbul, 1975, s.31; Cevdet Küçük, “XIX. Asırda Anadolu'da Ermeni Nüfusu”, Türk Tarihinde Ermeniler, İzmir, 1983, s.80.

uygun ve gerekli nüfus faktörünün ilavesiyle buralarda bir “Ermenistan” oluşturulmasını sağlamaktı.⁵¹

Yeni kurulmuş olan İran’daki Kaçar hanedanı⁵² için Kafkas bölgesinde (İran varlığının azınlık olarak bulunduğu yerler), saldırgan Rus kuvvetlerinin önüne set çekebilmesi için hayati önem taşıyordu. Küçük başarılar elde edilse de Kaçar Hanedanının Kafkasya siyaseti müspet gelişme sağlayamadı. Gürcistan’ın ve Ermenistan’ın Hristiyan bölgeleri Rus Ortodoks vesayetinde “bağımsız” oldular.⁵³

Kafkasya’da bugün Ermenistan olarak tanınan coğrafi bölgede yaşayan milletler arasında Ermeniler hiçbir zaman çoğunluk teşkil etmemişlerdir. Revan da dâhil olmak üzere bölgenin her tarafında Türkler çoğunlukta idi.⁵⁴

Çarlık Rusyası; 1804-1813 ve 1826-1828 yılları arasında Rusya-İran savaşları esnasında; İran ve Türkiye’den Zakavkasya’ya (Transkafkasya) bilhassa Dağlık Karabağ’a göç ettirilen Ermenilerle bölgede Ermeni nüfusunun artmasına çalışmışlardır. Sadece 1826-1828 yıllarında Rusya-İran savaşlarında İran’dan 18 bin Ermeni ahalisi göç ettirilmiştir. Bilindiği üzere 1826-1828 Rusya-İran savaşlarının Rusya’nın üstünlüğü ile sona ermesi ve iki devlet arasında imzalanan Türkmençay Antlaşmasına göre; İran Ermenilere herhangi bir zorluk çıkarmadan kendi arazisinden geçmelerine izin vermiştir. Bu anlaşma ile Ermenilerin İran’dan Ermenistan’a bilhassa Karabağ’a kalabalık kitleler halinde geçmelerine zemin hazırlamıştır. 1828-1830 yılları arasında İran’dan 18 bin Ermeni ve Osmanlı ülkesinden 84 bin Ermeni göç ettirilerek onların sayıca çok az oldukları Gümrü ve Revan bölgelerinin en verimli topraklarına yerleştirilmişlerdir.⁵⁵

Rusların işgal ettiği Müslüman İran’ın kuzey bölgelerine Ecmiyadzin Manastırı da bulunmaktaydı. Bu manastır Ermeni Katoliklerinin bağlı olduğu büyük ve önemli

bir Piskoposluktu. Ruslar o güne kadar İstanbul’daki Ermeni Patrikliğinin gölgesinde kalan Katoliklerin yok olmaya yüz tutmuş etkisini yeniden canlandırmayı başardılar. Hristiyanların bu grubu Rus Çarlarının sadık hizmetkârları oldu.⁵⁶

1823-1827 yılları arasında Dağlık Karabağ %91’i Türk, %8.4’ü Ermeni idi. Revan’da da %76’sı Türk, %13.5’i Ermeni halkı yaşıyordu. Revan’da XIX. yüzyılın sonunda Türk nüfusu %75 iken bu oran I. Dünya Savaşı sonrasında %4.3’e kadar düşmüştür. Bilindiği üzere Çarlık Rusyası Revan’ı bir hanlık olarak Ermenilerden değil, ahalisi Türk, fakat İran işgalinde olduğu için İranlılardan aldığı tarihi bir gerçektir.

XIX. yüzyılın başlarında Rus âlimi İ.İ. Şavrov “Zakavkasya’ya Rus Menfaatleri İçin Yeni Tehlike” adlı eserinde yazdığına göre, “XX. asrın başlangıcında Zakavkasya’da yaşayan 1.300.000 Ermeni’den bir milyondan fazlası bu bölgenin yerli ahalisi değildir. Onlar buraya bizim tarafımızdan yerleştirilmiş”⁵⁷ diyerek Rusya’nın Kafkasya’da Türk toprakları üzerinde Ermenistan devleti kurma siyasetine dikkati çekmektedir.

Ruslar, 1827 yılı Kasım ayında Revan’ı İranlılardan geri aldıktan sonra, orada bulunan zamanın Rus yazarları uzaktan Revan kalesinden pek çok cami minaresinin görüldüğünü ve kale alındıktan sonra ahalinin çoğunluğunun Türk olduğunu görmüş ve eserlerinde belirtmişlerdir.⁵⁸ Kısacası XIX. yüzyılda Revan’ın bir Türk şehri olduğunu Rus kaynakları da doğrulamaktadır.

- (51) Beydilli, “1828-1829 Osmanlı- Rus Savaşında Doğu Anadolu’dan Rusya’ya Göçürülen Ermeniler”, Belgeler, XII/17, Ankara, 1988, s.366.
- (52) Çarlar XIX. Yüzyılda Erivan ve çevresinde yaşamış, Türkçe konuşan Türk boylarından birisi idi. (bkz: Sümer, Oğuzlar (Türkmenler), s.355-356.
- (53) Michael M. Mazzouni, “Erken Modern Dönemde İran ve Orta Asya’da İslâm Kültürü ve Edebiyatı”, Akdeniz’den Hindistan’a Türk-İran Esintileri, çev. Ömer Avcı, İstanbul, 2005, s.119.
- (54) Bahtiyar Necefov, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, Bakü, 1992, s.37-46.
- (55) İsmayil, Azerbaycan Tarihi, s.217-218.
- (56) Weems, Ermenistan Terörist “Hristiyan” Ülkenin Sırları, s.59.
- (57) Cemil Hasanov, Ak Lekelerin Kara Gölgesi, Bakü, 1991, s.59.
- (58) D.B.O. “Sovyet Rusya’nın Kafkasya’da Yaratığı İsrail: Ermenistan”, Türk Kültürü, s.856.

Revan kalesi sanat tarihi bakımından Türk Dünyasının önemli merkezlerinden biridir. Revan kalesinin 60 burcu mevcuttur. Kaledeki Han sarayı XVII. asrın nadir mimarlık incisi olan Gök Mescit, bu bölgeyi gezen seyyahları kendisine hayran bırakmıştır. Kalede 7 mescit, erkek ve kadın hamamları ve Gürcü, Culfa, Serdar, Tağlı, Sulu, Susuz, Hacı Ali adlarında kervansaraylarda Revan'ın önemli bir yerleşim yeri olduğunu göstermektedir.

Revan Kalesi'nden bahseden seyyah ve araştırmacıların kaydettikleri bazı toponimler şunlardır; Şileçi, Demirbulak, Bağçalar, Yoncalık, Börkçü Mahalleleri; Demirbulak, Kırkbulak, Delmebulak, Serdar Bulakları; Geredçay, Kırkbulak, Zengi Nehirleri, Dere Bağı, Demirbulak, Derekent, Şehir, Abbas bağları; Mescit Meydanı, Zal Hal Meydanı, Fehle Meydanı, Büyük Meydan, Şehir Meydanı Gök Mescit, Kale Mescidi, Hacı Beyim Mescidi, Zal Han Mescidi, Günlüklü Mescit, Günbezli Mescit, Şehir Mescidi, Novruzeli Mescidi, Hüseyinali Mescidi, Kanlı Tepe, Üçtepe, Kızıl Tepe...⁵⁹

Hanlıklar devrinde merkezi şehir olan Revan yeşilliklerle donanmış bir şehirdi. Kale duvarı Zengiçay Köprüsü, Demirbulak Mahallesi, Abbasdarı, Köşeli, Abagayat, Karabağ, Zokalkale adlanan yerlerden geçerek Zengiçay'ı tarafına dönüp bir daire oluşturuyordu. Kale dâhilindeki sahanın önemli bir bölgesini bağlar teşkil ederdi. Revan kalesi, idari bakımdan üç mahalleye ayrılırdı. Şehir mahallesi; Topbaşı mahallesi ve Demirbulak mahallesi en geniş sahayı tutardı. Revan şu yönden Azerbaycan'ın diğer şehirlerinden farklı idi. Şirinsulu Kırkbulak Çayı Abbasdere, Şehir, Demirbulağı ve Hosrovabad adlanan sahalardaki bağları sulayarak Zengi çayına akardı.

Revan'da 8 mescit Müslümanlara hizmet ederdi. Her bir mescidin kendi mektebi vardı. Hüseyin Ali Han Mescidinde 200 öğ-

renci tahsil alırdı. Revan'da Seher ve Topbaşı mahalleleri arasında Pazar yerleşirdi. Burada kervansaray tacir ve sanatkâr dükkânları vardı. Revan kalesinde yedi kervansaray mevcuttu.⁶⁰

Revan Ağrı vadisinin kuzeyinde Zengi Nehri'nin sahilinde yerleşen tarihi Türk-Oğuz yurdudur. Revan muhtelif tarihlerde Çukur-Saad vilâyetinin Revan Hanlığı'nın merkezi olmuştur. Azerbaycan Türkçesinde İrevan/Revan muhtelif kaynaklarda Revan, Türkçe'de Revan olarak adlanan bu şehre Ermeniler Yeravan demektedirler.

Tarihi kaynaklarda İrevan adına ilk defa M.Ö. VII. rastlanmaktadır. Şehir, Urartu Kralı I. Erkişti tarafından M.Ö. 782 yılda inşa edilen Edebuni Kalesi'nin Harabalıkları yakınlarında kurulduğu iddia edilmektedir. Ermeni ilim adamları Revan tarihini daha eski tarihlere götürmek ve kendilerinin de bölgenin eski halkı olduklarını ortaya koymak gibi gülünç bir uğraş içine girdiklerini görmekteyiz. Çünkü ne Revan'ın ne de Erebuni kalesinin şimdiki Ermenilere yani Haylara ve onların bilhassa ilimde ihtilâflı olan ecdatları ile tarihi bir bağlarının olmadığı bir gerçektir. Aslında Ermeniler Revan'ın eski bir yerleşim yeri olduğunu ispat etmekle bu arazilerde Türk-Oğuz Milleti'nin çok eski tarihlerde bu bölgelerde yaşadıklarını doğrulamaktadır.⁶¹

Ermeniler'in dini merkezi Eçmiadzin'dir. Ermeni Patriği de Yeravan⁶² vilâyetine bağlı Eçmiadzin Kilisesi'nde ikâmet etmekte idi. Bu şehir Türk kaynaklarında "Üç Kilişe" adıyla geçmektedir. Ermeniler Ermenistan'daki çeşitli yerleşim yerlerinin adlarını değiştirmelerine rağmen, maalesef Hıristiyan

(59) Aziz Elekberli, Kadim Türk-Oğuz Yurdu "Ermenistan", Bakü, 1994, s.186-187; Evliya Çelebi Seyahatnamesi, I-II, Mehmed Zillioğlu, İstanbul, s.602; Mirza Bala, "Erivan Maddesi", İslâm Ansiklopedisi, IV, İstanbul, s.315.

(60) Fuad Aliyev-Urfan Hasanov, İrevan Hanlığı, Bakü, 1997, s.41-42; H.F. B. Lynch, Armenia Travels and Studies I, London, 1901, s.135, 213-215.

(61) Aziz Elekberli, Kadim Türk-Oğuz Yurdu Ermenistan", Bakü, 1994, s.184-185.

(62) Ermeniler bu şehre "Yerevan" Azerbaycan Türkleri "İrevan" ve Osmanlılar "Revan" ve bugünde "Erivan" adını kullanmışlardır.

taassubu ve Vatikan düşüncesi doğrultusunda buranın adını değiştirmemişlerdir.⁶³

Oğuz Türkleri'nin yaylağı Ağrı dağımızı Ermeniler kendi coğrafyaları içinde göstermek için Ağrı dağına önce "Ararat" "Ararat" daha sonra da "Masis" adını vermişlerdir.⁶⁴ Hâlbuki Ağrı Dağı Türk-İslâm dünyasının manevi ve stratejik bölgelerinden biridir. Dede Korkut kitabında "Arkuri-Yatan Ala Dağ" deyiminin başındaki ilk sözden geldiğini yazmaktadır.⁶⁵ 1635'de Revan seferine katılırken bu dağı gören Kâtip Çelebi, bugün bile çevresindeki halkımızın söylediğine uyarak bu dağın adını "Cihannüma" adlı eserinde hem "Argı" hem de "Ağrı (Ağrı)" şeklinde yazmıştır.

Alagöz dağı Türkçe olup, ilkçağlardan beri Ermenistan'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin yaylak yerleri idi.⁶⁶ Ağrı dağı etekleri ve Sürmeli Çukuru Orta Asya Türk Dünyasıyla Anadolu Türk Dünyası arasında tarihi, iktisadi, kültürel bir geçiş noktası olması özelliğiyle Oğuz Türklerini birleştiren, bütünleştiren bir kavşak noktasıdır.

Ermeniler dağlar güzeli Türk'ün Oğuz'un "Gökçe Gölü"nü Ermenileştirerek "Sevan Gölü" olarak değiştirmişlerdir. Sevan Gölü'nün adı Urartu dilinden Ermeni diline geçmiş "su" sözünden alınmıştır. Lâkin eski Ermeni kaynaklarında Sevan adına rastlanmaz. Gökçe Gölü'nün Sevan olarak adlandırılması 1930 yılındadır. Tarihte Gökçe bölgesi Azerbaycan Türklüğünün arazisi olmuştur. V. Asır Ermeni tarihçisi Moisey Horenski eserinde Ermenilerin bu araziye yerleşmesinin Ermeni Kralı Artaşes (M.Ö. XI. Asır) ait olduğunu yazmaktadır.⁶⁷Gökçe Bölgesi, Azerbaycan Türklüğünün yoğun yerleştiği ve vatan bildiği bir Türklük coğrafyasıdır. Lâkin XIX. asırda Türkiye, İran ve Rusya'dan getirilen 45 bin Ermeni, Azerbaycan Türklerinin topraklarından zorla atılması ile Gökçe Bölgesine yerleştirilmiştir.⁶⁸

Bugün Rusların yardımıyla Ermenilerin zorla işgal ettiği Gökçe Gölü, Aygır Gölü

sahillerinde, Borçalı ovasında at koşturan, avlanan yiğitler kimin atalarıdır? Revan'daki Şehir Mescidi, Köprü Kulağı Mescidi, Tepebaşı Mescidi, Kale Mescidi, Serdar Kalesi ve Kervansaray gibi muhteşem eserleri kim inşa etmiştir? Krasni bölgesindeki Karakoyunlu, Ararat yöresindeki Afşar, Ecmiyadzin bölgesindeki Türklenli, Artaşat yöresindeki yine Karakoyunlu v.s... köylere verilmiş soyadları hangi millete mahsustur? Elbette bu soruların muhatabı Oğuz Türkleri'dir. Revan toprağının altı da, üstü de Türk Milleti'ne aittir. Şurası da bir gerçektir ki, Revan XIX. yüzyılın başına kadar bir Türk-İslam beldesi olma misyonunu sürdürmüştür.

Kaynakça

Abû Bakr-i Tihriânî, *Kitâb-i Diyarbakriyya Akkoyunlular Tarihi*, I, Yay: Necati Lügal-Faruk Sümer, Ankara, 1990

Ahmedov, Tofiq, *Azerbaycan Toponimikasının Esasları*, Bakü, 1991

Aksan, Virginia H, *Kuşatılmış Bir İmparatorluk Osmanlı Harpleri 1700-1870*, Çev: Gül Çağalı Güven, İstanbul, 2010

Aleskerov, M. N, *Türkmençayski Dagavor, Harzar*, No: 1 (2), Bakü, Mart 1990

Aliyev Fuad - Hasanov, Urfan, *İrevan Hanlığı*, Bakü, 1997

Arakelyana B. N, -A.R. İoannisyana, *İstoriya Armyanskogo Naroda*, Revan, 1951

Arslan, Ali, *Kutsal Ermeni Papalığı Ecmiyadzin Kilisesi'nde Stratejik Savaşlar*, İstanbul, 2005

Ataullah-i Hasanî, "İranlı Tarihçilere Göre Osmanlı İran İlişkilerindeki Krizin Nedenleri (985-1049/1577-1633)" çev. Derya Örs, *Tarihden Günümü-*

(63) David Marshall Lang, Armenia, Cradle of Civilization, London, 1970, s.158-159; Lynch, Armenia Travels and Studies, s.228-244; Ahmet Caferoğlu "Azerbaycan Tarihine Umumi Bir Bakış", Azerbaycan Yurt Bilgisi, Yıl: 1, sayı: 1, İstanbul, 1932, s.9.

(64) Lang, Armenia Cradle of Civilization, s.25-26; Lynch, Armenia Travels and Studies, I, s.143-155; Stain Lloyd, Türkiye'nin Tarihi bir Gezginin Gözüyle Anadolu Uygarlıkları, Çev: Ender Varinlioğlu, Ankara, s.208; Geybullayev, Kadim Türkler ve Ermenistan, s.36; Tofiq Ahmedov, Azerbaycan Toponimikasının Esasları, Bakü, 1991, s.36.

(65) Muharrem Ergin, Dede Korkut Kitabı, İstanbul, 1969, s.146.

(66) Geybullayev, Kadim Türkler ve Ermenistan, s.36; Lynch, Armenia Travels and Studies, s.137.

(67) Tofiq Ahmedov, Azerbaycan Toponimikasının Esasları, Bakü, 1991, s.37; Lang, Armenia Cradle of Civilization, s.26-28; Gıyaseddin Geybullayev, Garabağ Etnik ve Siyasi Tarihine Dair, Bakü, 1990, s.92.

(68) Gıyaseddin Geybullayev, Garabağ Etnik ve Siyasi Tarihine Dair, Bakü, 1990, s.156.

ze *Türk-İran İlişkileri Sempozyumu*, 16-17 Aralık 2002 Konya, Ankara, 2003, s.15-31

Atnur, İbrahim Ethem, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nabçwan (1918-1921)*, Ankara, 2001

Avcı, Halil Ersin, *Ermeni Meselesine Objektif Bakış*, İstanbul, 2014

Bakıhanov, A. *Gülüstani-İrem*, Bakü, 1951

Bala, Mehmetzade Mirza, *Ermeniler ve İran*, Haz: Yavuz Ercan, Ankara, 1994

Bala, Mirza "Erivan Maddesi", *İslâm Ansiklopedisi*, IV, İstanbul, s.311-315

Barthold, V.V, *Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm*, İstanbul, 2004

Barthold, W, "Anı", *İslam Ansiklopedisi I*, İstanbul, 1986, s. 435-437

Barthold, W, "Azerbaycan ve Ermenistan", Çev. İsmail Aka, *Tarih Araştırmaları Dergisi 1970-1974*, VIII-IX/14-23, Ankara, s.84-92

Başak, Tolga, *İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923)*, İstanbul, 2008

Baykara, Hüseyin, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, İstanbul, 1975

Beydilli, Kemal, "1828-1829 Osmanlı- Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", *Belgeler*, XII/17, Ankara, 1988, s.365-411

Bournoutian, George A, *Ermeni Tarihi Ermeni Halkının Tarihinin Kısa Bir Bakış*, Çev: Ender Abadoğlu-Ohannes Kılıçdağı, İstanbul, 2011

Budakov B. E. -G.E. Geybullayev, *Ermenistan'da Azerbaycan Menşeli Toponimlerin İzablı Lügati*, Bakü, 1988

Burney Charles -Lang, David Marshall, *The Peoples of the Hills*, New York, 1971

Caferoğlu, Ahmet, "Azerbaycan Tarihinin Umumi Bir Bakış", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Yıl: 1, sayı: 1, İstanbul, 1932, s. 5-16

Cavanşir, Mirze Cemal, *Karabağ Tarihi*, Bakü, 1959

Çaycı, Abdurrahman, *Türk-Ermeni İlişkilerinde Gerçekler*, Ankara, 2000

D.B.O. "Sovyet Rusya'nın Kafkasya'da Yarattığı İsrail, Ermenistan", *Türk Kültürü*, Sayı: 59, Ankara, Eylül 1967, s.856-862

Efendiye, Oktay, *Azerbaycan Safeviler Devleti*, Bakü, 1993

Elekberli, Aziz, *Kadim Türk-Oğuz Yurdu Ermenistan*, Bakü, 1994

Emecen, Feridun M, "Osmanlı Devleti'nin, Şark Meselesinin Ortaya Çıkışı İlk Münasebetler ve İç Yansımalar", *Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu 16-17 Aralık 2002 Konya*, Ankara, 2003, s.33-48

Ercan, Yavuz, "Tarihi Belgeler Işığında Ermeni İddiaları", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İle İlişkileri Sempozyumu* (8-12 Ekim 1984 Erzurum), Ankara, 1985, s.207-224

Ergin, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı*, İstanbul, 1969.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi, I-II, haz. Mehmed, Zillioğlu, İstanbul

Garabaği Mirze Yusuf, "Tarih-i Safi", *Garabağnameler*, Bakü, 1991

Geybullayev, Gıyaseddin, *Garabağ Etnik ve Siyasi Tarihinin Dair*, Bakü, 1990

Geybullayev, Gıyaseddin, *Kadim Türkler ve Ermenistan*, Bakü, 1992

Glinka, S. N, *Opisanie Pereseleniya Armyan Azerbaydjanskib v Peredeli Rossi*, Bakü, 1990

Gökyay, Orhan Şaik, *Dedem Korkut'un Kitabı*, İstanbul, 2000

Grousset, Rene, *Histoire De L'Arménie*, Paris, 1947

Gürün, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Ankara, 1985

Hacıyev, İsmail, "Tarihi Menbeler Elince Kalesi Hakkında", *Nabçwan Tarihinin Sabifeleri*, Bakü, 1996, s.84-92

Hasanov, Cemil, *Ak Lekelerin Kara Gölgesi*, Bakü, 1991

Hinz, Walther, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, Çev: Tevfik Bıyıklıoğlu, Ankara, 1992

Hosking, Geoffrey, *Rusya ve Ruslar Erken Dönemden 21. yüzyıla*, Çev: Kezban Acar, İstanbul, 2011

İnalcık, Halil, *Türklük Müslümanlık ve Osmanlı Mirası*, İstanbul, 2014

İsmayil, Mahmud, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü, 1993

İstoriya Azerbaydjana, II, Bakü, 1960

Kılıç, Davut, *Osmanlı Ermenileri Arasında Dini ve Siyasi Mücadeleler*, Ankara, 2006

Kırzioğlu, M. Fahrettin "Armenya Yukarı-Eller"de 2700 Yıllık Türk Varlığı, Ermeniler'in Rus İstilasına Alet Olması ve Mezâlîmi", *XX. Yıl Armağanı Ermeniler Hakkında Makaleler-Derlemeler*, II, Ankara, 1978, s.45-65

Kırzioğlu, M. Fahrettin, *100. Yıldönümü Dolayısıyla 1855 Kars Zaferi*, İstanbul, 1955

Kırzioğlu, M. Fahrettin, *Dede-Korkut Oğuznameleri I*, İstanbul, 1952

Kırzioğlu, M. Fahrettin, *Osmanlılar'ın Kafkas Ellerini Fetih (1451-1590)*, Ankara, 1993

Köprülü, M. F. "Alıncak", *İslam Ansiklopedisi I*, İstanbul, Tarihsiz, s.302-304

Kurat, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'e Kadar*, Ankara, 1993

- Kurat, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, 1990
- Küçük, Cevdet, "XIX. Asırda Anadolu'da Ermeni Nüfusu", *Türk Tarihinde Ermeniler*, İzmir, 1983, s.75-95
- Kürkçüoğlu, Erol, "Ermeni, Bizans ve Türk Hâkimiyetlerinde Anı", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 4, Ankara, 2001-2002, s.83-91
- Kütükoğlu, Bekir, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul, 1993
- Lang, David Marshall, *Armenia, Cradle of Civilization*, London, 1970
- Lewy, Guenter, *1917 Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu? Çarpıtılan Değiştirilen Tarih*, Çev: Ceren Elitez, İstanbul, 2011
- Lloyd, Stein, *Türkiye'nin Tarihi bir Gezginin Gözüyle Anadolu Uygarlıkları*, Çev: Ender Varinlioğlu, Ankara
- Lynch, H.F. B, *Armenia Travels and Studies I*, London, 1901
- Mazzouni, Michael M. "Erken Modern Dönemde İran ve Orta Asya'da İslâm Kültürü ve Edebiyatı", *Akdeniz'den Hindistan'a Türk-İran Esintileri*, çev. Ömer Avcı, İstanbul, 2005, s.105-134
- Memmedov, Nadir, *Azerbaycan Yer Adları*, Bakü, 1993
- Memmedov, Süleyman, "İrevan Şehrinde Etnik Çevrilişler (1724-1760)", *Azerbaycan 1-2*, Bakü, 1992, s.151-158
- Minorsky, V, *Studies in Caucasian History*, London, 1953
- Monandyan, YA. A., *Kratkiy Obzor İstorii Drevney Armenii*, Moskova, 1943
- Necefov, Bahtiyar, *Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti*, Bakü, 1992
- Osmanlı Arşiv Belgelerinde Nahçıvan, Başbakanlık Devlet Arşivleri, İstanbul, 2011
- Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri I (1578-1914), Ankara, 1992
- Peçevî, İbrahim Efendi, *Peçevî Tarihi, II*, Haz: Bekir Sıtkı Baykal, Ankara, 1999
- Resultzade, Mehmed Emin, "Kafkasya Türkleri", *Azerbaycan-12*, Bakü, 1990, s. 141-157
- Riasanovsky, Nicholas V. - Steinberg Mark D., *Rusya Tarihi Başlangıçtan Günümüze*, Çev: Figen Dereli, İstanbul, 2011
- Salahi R. Sonyel, *Osmanlı Ermenileri Büyük Güçler; Diplomasinin Kurbanları*, Çev: Ayden Birederinç, İstanbul, 2009
- Saray, Mehmet, "Türk-Sovyet Münasebetleri ve Ermeni Meselesi", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu*, Ankara, 1985, s.127.
- Sarkisyan, Manuel, *A Modern History of Transcaucasian Armenia*, Ketsch-Germany, 1975
- Sümer, Faruk, "Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış", *Bulleten*, XXI/83, Ankara, 1957, s.430-446
- Sümer, Faruk, *Kara Koyunlular, I*, Ankara, 1984
- Sümer, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler)*, İstanbul, 1992
- Süslü, Azmi, *Ermeniler, Tehcir ve Sonrası*, Ankara, 2009
- Thorossian, H, *Historie De L'Armenia et du Peuple Arménien*, Paris, 1957
- Turan, Osman, *Selçuklu Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul, 1993
- Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, *Osmanlı-Rus Harbi (1828-1829)*, III/5 Kısım, ATASE Yayını, Ankara, 1978
- Umudov, Vidadi, "Gence Hanlığının İşgali" *Elm ve Hayat*, no: 9-10, Bakü, 1991, s.1-4
- Urfalı Mateos, *Vekayinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (113-112)*, Çev: Hrant D. Andreasyan, Ankara, 1987
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi III/1*, Ankara, 1988
- Weems, Samuel A, *Ermenistan Terörist "Hristiyan" Ülkenin Sırları*, Çev: Hüseyin Adıgüzel, İstanbul, 2006
- Woods, John E., *Akkoyunlular*, Çev: Sibel Özbudun, İstanbul, 1993
- Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldân, I*, Beyrut, 1399/1979
- Yıldırım, Dursun – Özönder, M. Cihat, *Karabağ Dosyası*, Ankara, 1991
- Yınanç, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, İstanbul, 1944
- Yuvalı, Abdulkadir, *İlhanlılar Tarihi, I Kuruluş Devri*, Kayseri, 1997